

Rimantas Balsys

RITUALINIS JUOKAS BALTŲ RELIGIJOJE IR MITOLOGIJOJE

ANOTACIJA: Straipsnyje analizuojamas ritualinis juokas baltams priskiriamuose XVI–XVII a. rašytiniuose šaltiniuose bei to juoko refleksijos XIX–XX a. kalendoriniuose ir šeimos papročiuose, tautosakoje.

ANNOTATION: The article analyzes ritual laughter in the 16th–17th century written sources attributed to the Balts, as well as reflections of that laughter in the 19th and 20th century calendar and family customs, folklore.

TYRIMO OBJEKTAS: ritualinis juokas baltų religijoje ir mitologijoje.

STRAIPSNIO TIKSLAS IR UŽDAVINIAI: ištirti, kaip juokas, linksmybės suvokiamos baltų religijoje ir mitologijoje; kas ir kaip galėjo paveikti tokią juoką raišką; kokios juoko, linksmybių skatinimo formos ir būdai fiksuoti raštijoje, papročiuose, tautosakoje.

METODAI: lyginamasis, analitinis, aprašomasis.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: ritualinis juokas, baltų religija ir mitologija, papročiai, tautosaka.

KEY WORDS: ritual laughter, Baltic religion and mythology, customs, folklore.

Juokas, juokavimas, geri ir pikti pokštai lydėjo žmoniją per visą istoriją. Paprastai sakoma, kad būtent juokas ir skiria žmogų nuo gyvūno¹. Galima, sekant Leonidu Stalovičiumi, pasakyti ir kitaip: *Humoras – linksmasis Išminties sūnus, o žmogus – ne tik Homo Sapiens, bet ir Animal ridens*². Tai, kad juokiamasi ir juokaujama buvo pačiais seniausiais laikais, patvirtina tiek mitologija, tiek folkloras, tiek patys ankstyviausi rašytiniai šaltiniai³.

Į linkėjimus juoktis, juokauti, linksmintis čia pažvelgsime be didesnių išankstinių definicijų ir pretenzijų iš esmės išnagrinėti juoko problematiką visoje mūsų kultūroje⁴. Aprėpsime tik nedidelį šio viso painaus ir plataus labirinto segmentą – ritualinį juoką ikikrikščioniškojo laikotarpio lietuvių ir prūsų religijoje, jo ištakas ir dalį to juoko refleksijų XIX–XX a. papročiuose bei tautosakoje.

Linksmybių, juoko tema domėjosi jau antikos filosofai – Arsitotelis⁵, Demokritas⁶, Platonas⁷, Ciceronas⁸, Lukianas⁹. Anuo metu susiformavo net dvi pagrindinės juoko suvokimo tradicijos. Pagal vieną (Demokritas, Aristofanas, Lukianas) juokas suvokiamas kaip visiškai teisėtas požiūris į pasaulį būdas, kuris, šalia rimto požiūrio, leidžia giliau matyti pasaulį ir ypač jo ydas. Pagal kitą tradiciją, atstovaujama Platono, Aristotelio, Cicerono, Lukiano, juokas traktuojamas tik kaip laisvalaikio, pramogos elementas. Tačiau nė vienas iš šių požiūrių nepaneigia juoko svarbos socialiniame gyvenime, tik vieni linkę skatinti, drąsinti humoristinį požiūrį į pasaulį, o kiti bijo jo destruktyvaus, pavojingo valstybei ir autoritetams poveikio¹⁰.

Viduramžiais į linksmybes žiūrėta negatyviai, tad ir naujų teorinių darbų apie juoką šiuo laikotarpiu iš esmės neparašyta¹¹. Krikščioniškoje teologijoje nuo IV iki X a. pastebimas akivaizdus įvairių linksmybių, pokštavimų (*stultiloquium, scurrilitas*) varžymas, suformuluotas sekant apaštalo *Laišku efeziečiams*. Čia sakoma: *...taip pat begėdystė, kvaila šneka ar juokų krėtimas – jums tai netinka, verčiau tebūna dėkojimas* (Ef 5, 4)¹². To laikotarpio krikščionybės asketizmas nuslopino juoką, o pasaulis prisipildė „velniško kvatojimo“. Jį vaizdžiai iliustruoja tuo metu atsiradusios patarlės, kuriose juokas – kvailumo požymis, velnio priedermė¹³. Tokių patarlių apstu lietuvių tautosakoje: *Ant ko durnių pažintum, jei ne ant juoko, Ant juoko nei šiaudas nesilaiko; Durnam ir bažnyčioj valna juoktis; Nuo Dievo griekas, nuo svieto juokas; Davatkos juokai – poteriai*

velniui; Iš juoko duonos nevalgysi; Seniui šokant velnias juokiasi. Tokiu pat būdu radosi ir vienas kitas frazeologizmas: „*Velnias (velniai) juokias*“, t. y. *velnias juokias tuokart, kad ana keiki*¹⁴. Panašios patarlės žinomos ir kaimyninėse tautose¹⁵.

Tyrinėjusieji atgailaujančio juoko savybes moderniojoje krikščionybėje pastebi, kad nuo XII ir XIII a. jau regimas laisvesnis požiūris į juoką, pats juokas pamažu imamas skirti į tinkamą ir nederamą. Pasak Claudiu'aus Teodor'o Ariešan'o, *šiuo laikotarpiu teologai (Aleksandras Malietis, Jonas Solsberietis, Albertas Didysis ir Tomas Akvinietis) kuria naują komiško klasifikaciją, aiškindami doro juoko sąlygas. Maždaug tuo pat metu gotikinėje skulptūroje atsiranda šypsena (ypač jaunų angelų lūpose)*¹⁶.

Renesanso epochoje grįžtama prie antikoje suformuotos juoko sampratos, o pradėdant XVII a. juoko fenomenu vėl susidomi filosofai (R. Dekartas, I. Kantas, G. Hegelis, vėliau A. Šopenhaueris, F. Ničė, Z. Froidas ir kiti¹⁷).

Dar minėtini H. Bergsono¹⁸, H. Uzenerio, W. Manhardto, H. Fliuko (Fluck), V. Propo¹⁹, D. Bogdano²⁰, O. Freiderbergo²¹, M. Riuminos²² ir kitų XIX–XX a. mokslininkų darbai, kuriuose vienu ar kitu aspektu analizuojamas juoko fenomenas²³. Prieinama iš esmės vieningos nuomonės, jog „juokas – gyva, pulsuojanti energija“²⁴.

Lietuvių kalba iš esmės galime paminėti vos vieną didesnę apimties darbą – Ingos Vidugirytės parengtą mokomąją priemonę *Juoko kultūra*. Fragmentiškai apie juoko reikšmę ritualuose, papročiuose tautosakoje yra užsiminę J. Baldauskas, J. Balys, P. Dundulienė, A. Vyšniauskaitė, D. Razauskas, R. Ragauskienė, V. Mihalovskis, A. Vaicekuskas, L. Laurinavičiūtė–Perošienė ir daugelis kitų etnologų, folkloristų, mitologų, tačiau jų darbuose juokas, linksmybės nebuvo pagrindinis tyrimo objektas. Atskirai šių autorių darbuose nerasis ir išsiskelto tikslo analizuoti apeigas, kuriose dominuoja linksmybės. Vis dėlto požiūris į juoką ir linksmybes šių autorių straipsniuose bei monografijose skiriasi.

Antai P. Dundulienė, analizuodama Užgavėnių papročius, pastebi, kad buvo stengiamasi sukelti juoką ir per gimtuves, ir per vestuves, ir per laidotuves. Tikslas – nubaidyti piktas, siekiančias pakenkti jėgas, užtikrinti vaisingumą. Atsiradus žemdirbystei, P. Dundulienės manymu, *magiškoji juoko galia buvo perkelta į*

agrarinės apeigos, <...> juokas turėjęs ne tik pažadinti žemės gyvybingumą, vaisingumą, bet ir suteikti jai galios žydėti bei išauginti vaisius²⁵. Dėl juoko perkėlimo, žinoma, būtų galima diskutuoti, nes autorė nepateikė šią juoko magijos slinkti įrodančių, pagrindžiančių duomenų, tačiau tai jau kita tema. Apibendrinama jau minėtų švenčių aprašą, P. Dundulienė, linkusi apeiginį juoką, linksmybes laikyti papročio nuosmukio rezultatu: *Pagoniškieji lietuvių papročiai, perpinti krikščioniškosios religijos motyvais išsilaikė bemaž iki XX a. pr. Ir visiškai netekę savo religinės prasmės kai kur, ypač Žemaitijoje išliko iki mūsų dienų virtę pramoga per žiemos palydų šventes*²⁶. Panašiai savo darbą apie Užgavėnes apibendrina ir A. Vaicekuskas, teigdamas, kad XIX a. II pusės – XX a. pr. gauseni šaltiniai jau rodo žiemos kalendorinių švenčių persirenginėjimo papročio raidą, kuri XX a. lėmė papročių apeiginį funkcijų sunykimą ir linksminimo funkcijos įsigalėjimą²⁷.

Dalis paminėtų autorių mano priešingai. Antai Lina Laurinavičiūtė-Petrošienė, išanalizavusi XV–XVIII a. rašytinius šaltinius apie Užgavėnių paskirtį ir turinį, savo monografijoje teigia, jog siautulingos linksmybės laikytinos lygiavertėmis kitoms apeiginėms funkcijoms, o kalbant apie Užgavėnes – linksminimo (linksminimosi) funkcija yra šios šventės pagrindas, esmė, šerdis²⁸.

Šį teiginį dar labiau išplėtoja Auksuolė Čepaitienė, teigdama, kad šventės (ne tik Užgavėnių) apima visas įmanomas ir vienodai reikalingas žmonių gyvenimo dalis. Tai vienu metu ir apeiga, ir pasilinksminimas, ir bendravimas, ir bendruomenę sutelkiantys socialiniai įvykiai²⁹. Panašios pozicijos laikosi ir Dainius Razauskas-Daukintas. Aptardamas „Saulės juoko“ mitinį vaizdinį Kristijono Donelaičio *Metuose*, D. Razauskas-Daukintas juoką sieja ne tik su saulės šviesa, bet dar su šviesa ir perkeltine, psichine prasme <...> *vidiniame pasaulyje taip gali „gimti“ nauja lemtinga mintis, sprendimas, naujas žinojimas, dvasinis nušvitimas, o išoriniame pasaulyje psichinio prislėgtumo įvaizdis kaip tik gali būti naktis ar žiema, iš kurios gniaužtų iš ryto ar pavasarį ištrūksta ir pratrūksta nauja gyvybė*³⁰.

Kaip matyti iš kuklios mūsų tyrimų istorijos, labiausiai analizuoti XIX a. pab. – XX a. pr. lietuvių papročių aprašymuose bei tautosakoje pasitaikantys linksmybių elementai. Tačiau tokio pobūdžio tyrimą pirmiausia reikėtų pradėti nuo ikikrikščioniškosios mūsų ir kitų tautų religijos apeigų analizės, o tada jau pereiti prie refleksijų XIX, XX ir XXI amžiais. Tik taip, mano manymu, galima perprasti šio laikotarpio papročių ir genezę, ir prasmę.

Taigi šiuo atveju turėtume kalbėti apie ritualinį juoką ir jo refleksijas. Kas tai? Kaip jis radosi? Klausimas problemiškas, nes dėl juoko prigimties ir raidos tyrėjų nuomonės išsiskiria. Dėl tos priežastis suformuluota daug ir įvairių ritualinio juoko apibrėžimų. Pateiksiu tik vieną kitą, kurie koreliuoja su šiuo straipsnyje disponuojama medžiaga ir išsiskirtais tikslais.

Mums šiame straipsnyje ypač parankus V. Propo požiūris į juoko genezę ir semantiką. Pasak V. Propo, mitiniame pasaulėvaizdyje juokas yra ne tik gyvenimo palydovas, bet ir paties gyvenimo, gyvybės, o iš čia ir viso pasaulio kūrėjas³¹.

Rusų mokslininkė M. T. Riulina teigia, kad ritualinis juokas yra ribinė būseną tarp gyvybės ir mirties, savotiškas slenkstis ar net būtina sąlyga perėjimui iš vienos priešpriešos į kitą. Juokas – visada „tarp“³². Inga Vidugirytė mano, kad ritualinis juokas yra su religija susijęs specifinis elgesys (juokas), kurio tikslas (kaip ir bet kurio kito religinio segmento – R. B.) – kontroliuoti arba paveikti žmogui nepavaldaus antgamtinio pasaulio jėgas³³.

Dionizas, satyras ir menadė. Vaza. 440–430 m. pr. Kr. Iš Harvardo meno muziejaus kolekcijos

Antropologai ritualinį juoką yra linkę aiškinti tam tikrais socialinės struktūros poreikiais. Egzistuoja keletas teorijų. Viena jų teigia, kad ritualinio juoko keliu sprendžiami konfliktai ir išlaisvinama susikaupusi socialinė įtampa. Kita – bendravimas su antgamtinio pasauliu reikalauja maksimalių pastangų, kurios atperkamos juoko intarpais³⁴.

Olgos Freidenberg pradinė pozicija kalbant apie juoką yra teiginys, kad juokas – tai viena iš kosmogonijos metaforų. Būtent kaip toks jis svarbus mitų sudabartinančiuose ritualuose, kurių semantika išlikusi kultūroje iki šių dienų: Mes įpratę verkti per laidotuves ir linksmintis per vestuves ir manome, kad tai mūsų jausmų ir sąmonės balsas, tačiau greta mūsų, kitose tradicijose, per vestuves gaudžiai verkiama, o mirties dieną juokiamasi. Genetiškai ir viena, ir kita – ne individualus žmogaus aktas, o kolektyviniai visuomeniniai faktai, suvokiami kaip kosmogonijos pradžia, kurios metaforos yra „juokas“ ir „ašaros“³⁵.

Nemaža dalis kosmogoninių mitų teikia, jog pasaulis yra sukuriamas iš Dievų ar herojų nugalėtos pabaisos (slibino)³⁶. Taigi pasaulis – visa, kas žydi, kvepia, juokiasi, verkia, randasi iš mirties. Dėl tos pačios priežasties senoviniai agrariniai metų kaitos (sėjos, derliaus nuėmimo) ritualai kadaise turėjo vieną būtiną apeigos elementą – herojaus (valdovo, dievo antrininko) nužudymą³⁷. Kitaip tariant, vėl pabrėžiama, jog archajiškame pasaulyje suvokime nauja gyvybė neįmanoma be senosios mirties. O juk kaip tik iš šių (kosmogoninių, vėliau – agrarinių) ritualų ilgainiui radosi ir karnavalinės linksmybės³⁸.

Tai rodytų, kad ritualinis juokas, linksmybės iš pat pradžių pradžios susiję su prievarta, smurtu, užkariavimu. Tuo įsitikinę ir apie tai yra rašę nemažas būrys XX a. mokslininkų. Antai J. Gregory teigia, kad juokas parėjo iš amžių glūdomos rankoje laikydamas durklą³⁹. Panašiai teigia L. Karasiovas – tam, kad kūdikis nusijuoktų, anot jo, prirėkė tūkstantmečių barbariškai kurtinančio kvatojimo, paženklinto gyvuliškos aistros ir nuolatinių kovų už būvį⁴⁰. Taigi juokas – sutaurintas staigimas⁴¹, arba kitaip – tik civilizacijos procese ritualinis juokas nuskaidrėjo.

Analizuoti ritualinio juoko, linksmybių raišką patogu pradėti nuo senosios graikų bei romėnų religijos pavyzdžių. Čia prisimintinas

graikų linksmybių ir nesaikingumo dievas Komos – Dioniso ir Kirės sūnus. Senovės Graikijoje jam skirtų festivalių metu vyrai ir moterys apsiukeisdavo drabužiais. Graikams dar žinomas ir personifikuotas juokas Helosas, kurio šventykla buvusi Lakedemone. Heloso romėniškas atitikmuo Rizas⁴². O kur dar Dionisas, Bakchas, Talija (komedijos deivė) ir t. t. Vienas žinomiausių graikų mitų Demetros ir jos dukros Persefonės mitas taip pat išryškina juoko reikšmę. Juokas čia suvokiamas kaip visokeriopos gyvasties ženklas. Jo įtaka vienodai reikšminga, svarbi tiek žmogui, tiek gyvūnams, tiek augmenijai. Kai Hadas pagrobia ir savo požemiuose uždaro Persefonę, netekties skausmo sukaustyta derlingumo, vaisingumo deivė Demetra nebesijuokia, ir žemėje nuo tos akimirkos nustoja augti, žaliuoti žolė, žydėti gėlės, čiulbėti paukščiai. Galop tarnaitėi Jambai pavyksta prajuokinti Demetrą. Deivės juokas sugrąžina į žemę pavasarį, ir visa gamta ima busti iš sąstingio⁴³.

Dar senesnis iranėnų padavimas apie pranašą *Zarathuštra* (Zaratuštra), kuris vos gimęs ne pravirko (kaip įprasta), bet nusijuokė, o jam juokiantis nuo jo pasklido dieviška šviesa, jo aura sklaidė šviesą virš miesto⁴⁴.

Jakutai kadaise garbino deivę *Ijeiksit*, kuri globojo gimdyves ir patį gimimą smarkiai juokdamasi⁴⁵. Ypač reikšminga laikytina deivės *Ijeiksit* išlydėjimo apeiga, kuri atliekama trečiąją dieną po gimdymo. Viena apeigos dalyvių pradeda juoktis ir kvatoti, ja tuojau pat paseka ir likusios moterys. Juoko esmė – būsimas ritualo dalyvių nėštumas ir sėkmingas būsimas gimdymas⁴⁶. Darytina prielaida, jog juokas šiuo atveju yra būtina vaisingumo sąlyga.

Senajame Testamente juoko forma užfiksuota žodyje *sāhak*; tai iš džiaugsmo ir tikro pakilumo, iš dieviškos dvasios kylantis juokas. Tai vardas, kurį Izaokas gavo iš paties Dievo, *Yēhōq-El* („Dievas mane sukūrė juokui“), kaip buvo numatyta gyvenimo knygoje: *Ir mes pasakėme jai jos sūnaus vardą, kuris buvo nulemtas ir įrašytas dangiškuosiuose sąrašuose – Izaokas (Jubiliejaus knyga, 16, 3–4)*.

Dar minėtinas egiptiečiams ir graikams priskiriamas kosmogoninis mitas, kuriame sakoma: *Septynis kartus nusijuokė dievas, ir gimė septyni pasaulį globojantys dievai. Septintą kartą dievas nusijuokė ypač džiugiai, ir gimė Psichė*⁴⁷.

Tokių ar panašių pavyzdžių būtų galima vardinti ir daugiau, tačiau ir iš pateiktų mitų ar jų fragmentų jau galima konstatuoti, jog juokas yra tiek pasaulio, tiek ir žmogaus gimimo palydovas ar, kaip jau minėta anksčiau, ir būtina sąlyga.

Pereinant prie baltų rašytinių šaltinių, dar derėtų paminėti Raimondos Ragauskienės straipsnį *Dvaro juokdario „institutas“ Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje*, kuriame autorė teigia, kad lietuviai savo *Olimpe, regis, neturėjo dievybės, „atsakingos“ už humoro sritį*, tačiau, jos manymu, *atskiros mitologinės būtybės antropologiniu požiūriu galimos sieti su juoko pasauliu. Tai sunkiai apibūdinami, chaosą kuriantys mitologiniai nenaudėliai: velniai, raganos, aitvarai, ar net jaunas mėnulis*. Pastarąjį prie linksmybių mitinių personažų R. Ragauskienė priskiria remdamasi maldelių tekstais: *Tu švieti visados, mum linksmini. Pamatom jį ir visi nusiraminam, visi nusilinksminam* (Rokiškis)⁴⁸.

Dėl šio teiginio formuluotės, argumentų ir naudotos medžiagos galima būtų diskutuoti, bet šiuokart to nedarysime. Tegu „kalba“ patys šaltiniai. O juose užfiksuoti duomenys ir tų duomenų analizė sykiu bus ir atsakymas į klausimą, ar lietuviai (taip pat ir kiti baltai) turėjo panteone juoko, linksmybių globėją.

Juokas, regis, palankiai vertintas senųjų baltų ir kai kurių jų adoruojamų dievų. S. Grunau kronikoje, kurioje, be kitų dalykų, randame ir brutėnų įstatymus, „kaip jie turi gyventi“, sakoma: *Trečia, privalome jausti pagarbą ir paklusnumą mūsų šviesiausiems dievam ir mūsų Krivių krivaičiui (crywen kirwaito), nes jie po šio gyvenimo duos mums gražių moterų, daug vaikų, saldžių gėrimų, gerų valgių, vasarą baltų drabužių, žiemą – šiltų apsiaustų, mes miegosime plačiose, minkštose lovose ir iš sveikumo juoksimės ir šoksime (čia ir kitur paryškinta mano). Iš blogųjų, kurie jų negarbina, jie pasiims viską, ką jie turi, ir ten labai kankins*⁴⁹. Juokas čia suvokiamas kaip sveikatos, visokeriopos gerovės išraiška; kaip atpildas už lojalumą dievams ir žyniams. Besišypsantis (linksmas), tos pačios S. Grunau kronikos duomenimis, vaizduojamas vienas iš trijų aukščiausiųjų prūsų dievų – javų dievas *Patrimpas*. Dar daugiau – šis dievas priešpriešinamas kitiems dviem dievams: *...vienas kaip jaunas žmogus, be barzdos, su varpų vainiku ant galvos, linksmas, – jis buvo javų dievas ir vadinosi Patrimpas (Potrimppo). Antras buvo piktas vidutinio amžiaus vyras, jo veidas buvo lyg ugnis, o karūna iš liepsnų, barzda jo buvo garbinuota ir juoda, ir jiedu žiūrėjosi į kits kitą, koks kuris besas, vienas linksmai šypsas iš antrojo rūstumo, o antrasis pasipūtęs pykčiu. Trečias paveikslas vaizdavo seną vyrą su ilga žila barzda, ir jo spalva buvo visai kaip numirėlio, jis buvo vainikuotas balta skara, susukta kaip į turbaną, jis iš paniūrų žiūrėjo į anuos du ir vadinosi Patulas (Patollo)*⁵⁰.

J. Lasickis, perpasakodamas Aleksandro Guagnini informaciją, rašo, jog džiaugsmingai jam skirtą auką priimti prašoma Žemininko: *Maloniai priimki, Žemininke (Zemiennik), šią auką ir džiaugdamašis suvalgyk!*⁵¹.

Čia prisimintina, kad lietuvių kalboje pats žodis *malda, maldžiu, maldau*, Kazimiero Būgos nuomone, radosi iš kitos artimos „minkštumo“ arba „lankstumo“ sąvokos: lot. *mollis* „minkštas, lankstus“, got. *mildeis* „malonus“, sen. vok. aukšt. *milti* „draugiškas, geras, malonus“. Tad senovės lietuviui sakiny „maldžiu

Vaikų velykėlės. Margučių keitykla. Lietuvos liaudies buities muziejus. 2007. VD ŽL

dievą“ reiškė „minkštinu dievą“, „lenkiu dievą“⁵², o, remdamiesi čia pacituotos maldos į Žemininką tekstu, galėtume iš dalies sakyti, jog atskirais atvejais ir linksminu, džiu ginu dievą.

Jonas Maleckis-Sandeckis, remdamasis *Sūduvių knygele*, perpasakoja pavasario ir rudens metu rengiamus aukojimus prūsų dievams, kurių metu dievams aukoja, kalba maldas, kepa kvietinių miltų paplotėlius o galop – puotauja ir linksminasi kiaurą naktį⁵³.

Daugiausia ritualinio juoko, linksmybių pavyzdžių XVII a. pabaigoje pateikia Matas Pretorijus. Pavyzdžiui, M. Pretorijus liudija, kad minint gyvulių šventę „šaukiasi švento Jurgio“, o, suginę gyvulius į tvartą, pradeda vaišes, kurių metu visi išdykauja ir paikioja, ir juo linksmiau, juo geriau... Čia pat priduriama, kad kas valgant krečia geriausiai pokštus, tas yra šauniausias⁵⁴. Linksmai (linksminant ir Dievą), M. Pretorijaus liudijimu, švenčiama ir sambarių, arba derliaus nuėmimo, šventė. Šventė adresuojama seniesiems dievams. Tą rodo pastaba, jog švenčiama diena, kada nesitiki, kad kas svetimas ateitų, ir būtent vakare...⁵⁵. Esminis apeigos momentas – malda, kurioje kreipiamasi į Žemyną ir Dievą: *Zemyne zedkellei zydek ruggeis, mezais ir wisseis jauweis, buk linksmas, Diewe, ant mussu, pri tu mussu darbu Szwents Angels pributu ir piktu zmozgu priszalin nukraipik, kad mus ne apioktu*⁵⁶. Tekstas daugelio mitologų ir folkloristų cituotas ir aptartas, tačiau šis aspektas – linksmo Dievo, mano manymu, iki šiol tebebuvo nepaliestas. Ir tai, kaip teigia M. Pretorijus, yra įprastinis garbstymas. Suprask – to maldose prašoma nuolat. Tą patvirtina kitų M. Pretorijaus švenčių aprašai. Antai Gabjaujo šventės metu ruošiant aukoti gaidį, *suaugusieji vyriškos lyties asmenys dalyvaują apeigoje, rankas ir akis pakelia aukštyn ir kalba: „Gabjauji (Gabjauga) būk linksmas mums ir maloningas“*⁵⁷. Tos pačios šventės metu šeiminkas, prieš gerdamas iš pirmojo kaušelio, pirmiausia nulieja truputį alaus Žemynai ir kreipiasi į ją tokiais žodžiais: „*Zemynele, buk linksma ir Zydek mussu Ruggeis*“⁵⁸. Aptariamoji šventė užbaigiama dar kartą dėkojant dievui

Gabjaujui ir prašant jį būti linksma: *Miels Diewe Gabjaugia, mes tau graszei atlikkom, buk linksmas, musu Diewele, perzegnūk mus, musu waikus, zeimyna, nameles, trobeles, galwyes, jaweles*⁵⁹. To paties Žemynėlės prašo ir šventindami arklius: *Zemynele, buk linksma ant musu ir manu arkliu*⁶⁰. Švenčiant įkurtuves panašia malda kreipiamasi ir į Žemėpatį: *Mielas Diwe (kai kurie dar priduria Žemėpatį; Zemepatie), dovanaju tau guvius ir sveikus gaidį ir vištą, duok, idant aš ir maniejį, ir visa, kas man priklauso, visada būtume guvūs, sveiki ir smagūs, kad visuomet savo darbuose galėtume jausti tavo laiminančią ranką*⁶¹. M. Pretorijaus aprašytas bičių šventinimo ritualas susideda iš kelių vienas po kitos einančių apeigų, kuriose dominuoja rimitis, ramybė, susikaupimas. Apeigos užbaigiamos malda, o jau tada, pasak M. Pretorijaus, *pradeda su savo šeimyna linksmintis*⁶².

Iš pateiktų pavyzdžių aiškėja, jog ir ritualinio juoko atveju galioja ta pati schema, kaip regimo aukojimo ritualuose apskritai – duoti duodančiam, kitaip – paveikti Dievus, kad jie būtų linksmi, juoktųsi, o tada ir rituale dalyvaujančius lydės juokas ir linksmybės. Linksmo, besijuokiančio dievo refleksijos išlikusios posakiuose: Laimė nusišypsojo – pasisekė⁶³; Laimos die nos – kai gera, linksma, kai žmogus laimingas⁶⁴.

Iš religinių apeigų, iš aukojimo ritualų juokas, linksmybės natūraliai perėjo ir į kalendorinių bei šeimos švenčių papročius, tautosaką. Ypač pilnos linksmybių vestuvių apeigos. Tiesa, čia jau ir M. Pretorijus retsykiais nesulaukęs nesupeikęs bjauraus papročio kai *nerimti jaunuoliai kai kur mėgina piršliui trukdyti maldą visokiausiomis nešvankiomis pastabomis ir juokingais pokštais, kad piršlys melsdamasis susipainiotų ir patirtų gėdą*⁶⁵. Tačiau čia pat jau pripažįsta, kad tinkamu metu per vestuves juokauti yra privalu, kad tai viena svarbiausių piršlio funkcijų: *Valgant piršlio darbas – sakyti visokias trumpas kalbas, kad kompanija būtų linksma*⁶⁶.

Tą patį patvirtina ir kitas XVII a. autorius Erhardas Vagneris. Aprašydamas Prūsijos lietuvių, gyvenančių Įsruties ir Ragainės apskrityje, buitį ir papročius, jis teigia, kad *Visų šventų diena jiems virsta viešomis linksmybėmis <...> Tada iki soties prisivalgo, persiryja, veda žmonas, ištekina dukras už vyrų. Taigi maždaug tuo metu būriais suplaukia prie bažnyčių ir; smarkiai nuvarginę kvieslį, su juokingomis apeigomis švenčia likusias vestuvių dienas*⁶⁷.

Aptariamajai temai ypač reikšmingu laikytinas E. Vagnerio aprašytas vestuvių apeigų paprotys po jaunųjų sugultuvių klėtyje prajuokinti nuotaką: *Šit ateina dieveris, jis atneša kokią nors katę ar šiaip ką suvyniojęs ir suvystęs kaip vaiką ir krečia visokius pokštus, kad nuotaka prasijuoktų, o ši tvardosi tol, kol tik išgali; jei bent truputį šypteli, tuoj dieveris nuima savo kepurę ir maršką, ir ji stovi jau vien su nuometu*⁶⁸. Į šį unikalų jaunamartės linksminimo (prajuokinimo) paprotį jau buvo atkreipęs dėmesį Zenonas Slaviūnas⁶⁹. Jaunamartės juokas čia yra būtina sąlyga, kad būtų tęsiamos apeigos, ir ženklas, kad šeima susilauks palikuonių.

Paprotys pralinksmininti nuotaką kai kur išliko ir XX a. Antai apie Kupiškį tam, kas prajuokins nuotaką, buvo teikiama didelė garbė, jį nuotaka net apdovanodavo: *Pirmaryčiuose pasodinus marčią už stalo, ji turi liūdėti. Liūdinčią marčią reikia kaip nors pralinksmininti. Kiekvienas norėtų marčią prajuokinti, bet nėra taip lengva. Viską daro, kas tik ką beįšmano. Tai pasako ką nors juokingai, tai rodo kokius juokingus daiktus, dainuoja juokingas dainuškėles ir kita. Didysai svotas turėdavęs net tam tikrą pypkę*

Kiaušinių ridinėjimas per Velykas. Šiaurės Lietuva. Apie 1935. BKM

marčiai juokinti. Marčiai prasijuokus visi ima smagiai rankomis ploti ir šaukti iš džiaugsmo. Didelė garbė tam, kuris marčią prajuokina, kartais jis nuo marčios gauna ir dovanų⁷⁰.

O kur dar juokas, linksmybės ir įvairiausi pokštai per kitas lietuvių šeimos ir kalendorinėse šventes⁷¹, jaunimo pasilinksminimo vakarėliuose; dar – naktigonių išdaigos⁷²; gausi ir įvairi komiška tautosaka⁷³ ir t. t., ir t. t. Visų šių papročių, veiksmų, tekstų, elgsenos tikslas vienas – sukelti juoką.

APIBENDRINIMAS

Galima teigti, kad ritualinis juokas neturi nei pradžios, nei pabaigos. Tai uždaras ratas, lydintis žmogaus gyvenimą nuo gimimo iki mirties ir atgimimo; nuo juoko šiame pasaulyje iki linksmybių aname. Pastarąją mintį tinkamai iliustruoja tiroliečių patarlė: *Dangaus durys atsiveria tik tiems, kurie žino, kaip šypsotis*⁷⁴.

Duomenys XVI–XVII a. rašytiniuose šaltiniuose (kad ir fragmentiški) rodo, jog lietuviams ir prūsams žinomas ritualinis juokas, kuris yra kompleksinė aukojimo seniesiems dievams apeigų dalis. Ritualinio juoko tikslas – pasiekti, kad linksmi būtų dievai (ypač žemdirbystę ir atskiras jos šakas globojantys dievai).

Iš pateiktų, kad ir negausių pavyzdžių vis dėlto galima nustatyti, jog lietuvių ir prūsų ritualinis juokas skirstytinas bent į dvi kategorijas: a) linksmas dievas (prašoma, linkima, kad dievas būtų linksmas) b) ritualinis apeigų dalyvių juokas ir linksmybės.

XVII a. pabaigoje įsitvirtinus krikščionybei, ritualinio juokas tampa reikšminga kalendorinių, šeimos ir kitų papročių dalimi, fiksuojamas tautosakoje, frazeologijoje.

NUORODOS

- ¹ Аристотель. *О частях животных*. Москва, 1937, с. 118.
- ² Столович Л. *Философия. Эстетика. Смех*. С. Петербург, Тарту, 1999, с. 245.
- ³ Michalovskis V. Juokdariai: istorija ir simbolika. *Šiaurės Atėnai*, 2014 m. rugpjūčio 8 d. Nr. 28 (1190), p. 10.
- ⁴ Pasak Leonido Stalovičiaus (Л. Н. Столович), juokas – daugiabriaunis reiškinys ir jį analizuoti galima įvairiais aspektais – fiziologiniu, psichologiniu, sociologiniu, kulturologiniu, estetiniu, informaciniu ir t. t. Siekiamybė, L. Stalovičiaus nuomone, būtų juoką pakylėti iki metafizikos. Būtent metafizinė juoko samprata – juoko sąsajos su esminėmis būties problemomis – Dievu ir Išmintimi, Gyvenimu ir Mirtimi, Laisve ir Būtinybe, Geriu ir Blogiu (Столович Л. *Философия. Эстетика. Смех*. С. Петербург, Тарту, 1999, с. 242, 244).
- ⁵ Аристотель. *О частях животных*. Москва, 1937; Аристотель. *Поэтика. Риторика*. С.-Петербург: Азбука, 2000.
- ⁶ Цицерон. Об ораторе. Лурье С. Я. *Демокрит: Тексты. Переводы. Исследования*. Ленинград, 1970.
- ⁷ Платон. *Законы. Избр. диалоги*. Москва, 1965.
- ⁸ Цицерон М. Т. *Три трактата об ораторском искусстве*. – Москва: Наука, 1972.
- ⁹ Лукиан. *Собрание сочинений*. Т. 1–2. Под ред. Б. Л. Богаевского. Москва–Ленинград: Аcaademia, 1935.
- ¹⁰ Сычев А. А. *Природа смеха или Философия комического*. Саранск: изд-во Мордовского ун-та, 2003, с. 23.
- ¹¹ Ten pat, p. 25.
- ¹² Prieiga internetu: http://biblija.lt/index.aspx?cmp=reading&doc=Biblija_aRKK1998_Ef_5_Ziureta2016_02_01.
- ¹³ Столович Л. *Философия. Эстетика. Смех*, с. 247–248.
- ¹⁴ *Lietuvių kalbos žodynas. T. XVIII*. Vyriausiasis redaktorius Vytautas Vitaskauskas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, p. 659.
- ¹⁵ Pavyzdžiui, rusų patarlėse juokas taip pat siejamas su nuodėme: „Чем чёрт не шутит“, „Бога не гневи, а чёрта не смей“, „Где грех, там и смех“, „В чем живет грех, в том и смех“ (plačiau žr.: Карасев Л. В. *Философия смеха*. Москва: РГУ, 1996, 78).

Vestuės. Karia piršlį. Šiaurės Lietuva. Apie 1967. BKM

- ¹⁶ Ariešan C. T. Ritus Angelicus. Gydančios atjaučiančio juoko savybės moderniojoje krikščionybėje. *Naujasis Židinys-Aidai*. Nr. 3, 2012, 188.
- ¹⁷ Сычев А. А. *Природа смеха или Философия комического*, с. 25–26.
- ¹⁸ Бергсон А. *Смех*. Москва: Искусство, 1992.
- ¹⁹ Пропп В. Я. *Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне)*. Москва: Лабиринт, 1999.
- ²⁰ Дземидок Богдан. *О комическом*. Перевод с польского. Москва: Прогресс, 1974.
- ²¹ Фрейденберг О. *Поэтика сюжета и жанра*. Подготовка текста и общая редакция Н. В. Брагинской, Москва: Лабиринт, 1997.
- ²² Рюмина М. Т. *Тайна смеха, или Эстетика комического*. Москва: Знак, 1998; Рюмина М. Т. *Эстетика смеха: Смех как виртуальная реальность*. Москва: Книжный дом „Либроком“, 2010.
- ²³ Ritualinio juoko, juoko kultūros tyrimų istorija glaustai, bet gana išsamiai perteikta I. Vidugirytės studijų knygoje „Juoko kultūra“ (žr.: Vidugirytė I. *Juoko kultūra*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012, p. 41–72).
- ²⁴ Бергсон А. *Смех*. Москва: Искусство, 1992.
- ²⁵ Dundulienė P. *Lietuvių šventės: tradicijos, papročiai, apeigos*. Vilnius: mintis: 1994, p. 80–81.
- ²⁶ Ten pat, p. 85.
- ²⁷ Vaicekaskas *Lietuvių žiemos šventės. Bendruomenės kalendorinio ciklo apeigos XIX a. pab. – XX a. pr.* Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2005, p. 20, 40–48, 79.
- ²⁸ Žr.: Laurinavičiūtė-Petrošienė L. *Žanro virsmas: Žemaitijos Užgavėnių dainos*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2015, p. 16–20.
- ²⁹ Auksuolė Čepaitienė. *Gyvenimo etnografija: vietos, struktūros ir laikas. Besikeičianti Lietuva XX amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 477.
- ³⁰ Razauskas-Daukintas D. *Mitiniai vaizdiniai Donelaičio „Metuose“*. Pas-tabos parašėse. Vilnius: lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016, p. 33–34.
- ³¹ Пропп В. Я. *Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне)*. Москва: Лабиринт, 1999, с. 225.
- ³² Рюмина М. Т. *Тайна смеха, или Эстетика комического*. Москва, 1998. С. 132.
- ³³ Vidugirytė I. *Juoko kultūra*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012, 19.
- ³⁴ Ten pat, p. 24.
- ³⁵ Ольга Фрейденберг, *Поэтика сюжета и жанра*. Подготовка текста и общая редакция Н. В. Брагинской, Москва: Лабиринт, 1997, p. 105.
- ³⁶ V a. per. Kr. graikų filosofas Heraklitas Efesietis: „Reikia atsiminti, kad kova vyksta visur ir visą laiką“. Tokia įžvalga radosi pastebėjus visame pasaulyje egzistuoja ištisas spektras opozicijų (diena – naktis, gyvybė – mirtis, karštis – šaltis ir t. t.). Tuo pat metu pasaulis ir jį sudarantys elementai išlieka savotiškoje pusiausvyroje.
- ³⁷ Ольга Фрейденберг, *Поэтика сюжета и жанра*. Подготовка текста и общая редакция Н. В. Брагинской, Москва: Лабиринт, 1997, 98, 153; Джеймс

Джордж Фрээр. *Золотая ветвь. Исследование магии и религии*. Пер. с англ. М. К. Рыклина. Москва: Политиздат, 1980, 648–652.

³⁸ Tai bent iš dalies paaiškintų ir lietuviškų Užgavėnių papročiuose užsilikusį (ar naujai susiformavusį XIX a.) elementą – iškamšos, kuri vadinama įvairiais tikriniais vardais (Morė, Kotrė), sudeginimą ar skandinimą.

³⁹ Joshua C. Gregory *The Nature of Laughter*. New York.: Kegan Paul, 1924, p. 13.

⁴⁰ Карасев Л. В. *Философия смеха*. Москва: РГГУ, 1996, с. 20.

⁴¹ Ludovici A. M. *The Secret of Laughter*. London: Constable, 1932, p. 30.

⁴² Žr.: *Мифологический словарь*. Главный редактор Е. М. Мелетинский. Москва: Советская энциклопедия, 1991, с. 145.

⁴³ Žr.: Пропп В. Я. *Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне)*. Москва: Лабиринт, 1999, 162. Dar žr.: В. Я. Пропп. *Русские аграрные праздники*. Санкт-Петербург: „Азбука“, 1995, с. 79–114.

⁴⁴ Рак И. *Зороастрийская мифология. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана*. Санкт Петербург – Москва, 1998, с. 255–256.

⁴⁵ Пропп В. Я. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне). *Фолклор и действительность. Избранные статьи*. Москва: Наука, 1976, с. 186.

⁴⁶ Ten pat, с. 186.

⁴⁷ Norden E. *Die Geburt des Kindes. Geschichte einer religiösen Idee*. Leipzig, 1924, p. 66.

⁴⁸ Ragauskienė R. Dvaro juokdario „institutas“ Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje. *Naujasis Židinys-Aidai*. 2011, nr. 4, p. 262–270.

⁴⁹ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. II*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, 93.

⁵⁰ Ten pat p., 103.

⁵¹ Ten pat p., 596.

⁵² Būga K. *Rinktiniai raštai. T. II*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959, 16. Dar žr.: Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų religinė elgsena: aukojimai, draudimai, teofanijos*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2017, p. 102–103.

⁵³ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. II...*, p. 209.

⁵⁴ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. III*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003, 289–290.

⁵⁵ Ten pat p. 292.

⁵⁶ Ten pat p. 292.

⁵⁷ Ten pat p. 296.

⁵⁸ Ten pat p. 296.

⁵⁹ Ten pat p. 297.

⁶⁰ Ten pat p. 306.

⁶¹ Ten pat p. 303.

⁶² Ten pat p. 307.

⁶³ *Lietuvių kalbos žodynas. T. VII*. Atsak. redaktorius J. Kruopas. Vilnius, Mintis, 1966, p. 53.

⁶⁴ Ten pat p., 52.

⁶⁵ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. III...*, p. 312.

⁶⁶ Ten pat p. 312.

⁶⁷ Ten pat p. 21.

⁶⁸ Ten pat p. 316.

⁶⁹ Slaviūnas Z. „Svodbinės rėdos“ pastabos ir paaiškinimai. *Lietuviškos svodbinės dainos, užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos. T. II*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955, p. 584.

⁷⁰ Buračas B. *Kupiškėnų vestuvės. Tautosakos darbai. T. I*. Kaunas, 1935, p. 269.

⁷¹ „Velykos – tai linksmybės ir džiaugsmo šventė“. Per Jurgines „arkliaganiai, susirinkę iš viso kaimo kiaušinių, kepa kiaušinieneį ir linksminasi“ (Čepaitienė A. *Gyvenimo etnografija: vietos, struktūros ir laikas. Besikeičianti Lietuva XX amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 485–486). Užgavėnės – tai diena, kai vieną kartą per metus visi žmonės turi juoktis, gali visiškai atsipalaiduoti (bet žeminti žmogaus orumo nevalia). Juoką daugiau negu įprasta, šią dieną stengiamasi sukelti įvairiais veiksmais: neįprastu muzikavimu, neįprasta kaukininkų, ypač vaizduojančių gyvulius, elgsena, vienų kibimu prie kitų. Dzūkai sakydavo, jei per Užgavėnės gera nuotaika, bus gera iki kitų metų pabaigos...“ (Kudirka J. *Užgavėnės*. Vilnius: Mokslas, 1992, p. 60). Dar žr.: Vyšniauskaitė A., Kalnius P., Paukštytė R. *Lietuvių šeima ir papročiai*. Vilnius: Mintis, 1995, p. 371–373; Balys J. *Lietuvių kalendorinės šventės. Tautosakinė medžiaga ir aiškinimai*. Vilnius: Mintis, 1993, p. 41–42, 205–206, 225. Apskritai, Ingos Vidugirytės liudijimu, yra pakankamai medžiagos, rodančios, jog ritualinis juokas kalendoriniuose ir gyvenimo ciklo ritualuose iš esmės būdingas visoms tautoms (žr.: Vidugirytė I. *Juoko kultūra*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012, p. 20–21).

⁷² Žr.: Šaknys Ž. *Jaunimo brandos apeigos Lietuvoje: XIX a. pab. – XX a. pr.* Vilnius: Pradai, 1996; Šaknys Ž. *Kalendoriniai ir darbo papročiai Lietuvoje XIX a. pab. – XX a. I pusėje: Jaunimo vakarėliai*. Vilnius: Diemedis, 2001.

⁷³ Suka D. *Tautosakos savitumas ir vertė*. Vilnius: Vaga, 1970, 320–336; Šeškauskaitė D. *Erotika tautosakoje*. Sargeliai: Kruenta, 2011, p. 437–444.

⁷⁴ Ariešan C. T. *Risus Angelicus...*, p. 191.

Užgavėnių linksmybės.
Lietuvos liaudies buities muziejus. 2008. VD ŽL

ETHNOLOGY. SCIENTIFIC RESEARCH WORK

Rimantas Balsys

RITUAL LAUGHTER IN BALTIC RELIGION AND MYTHOLOGY

Summary

It can be argued that ritual laughter has neither beginning nor end. It is a closed circle that accompanies human life from birth to death and rebirth; from laughter in this world to fun in another. The latter idea is well illustrated by the Tyrolean proverb: Heaven's door opens only to those who know how to smile. Data from the sixteenth and seventeenth centuries in written sources (albeit fragmentary) show that Lithuanians and Prussians are familiar with ritual laughter, which is an integral part of the sacrifice to the ancient gods. The purpose of ritual laughter is to make the gods merry (especially the gods and goddesses of agriculture). With the establishment of Christianity at the end of the 17th century, ritual laughter becomes an important part of calendar, family and other customs, recorded in folklore and phraseology.

Rimantas Balsys, prof., dr.
Klaipėdos universitetas
Herkaus Manto g. 84, LT-92294, Klaipėda

Gauta 2019 09 15
Atiduota spausdinti 2019 10 10